

Əhmədova Günel Rzaqulu qızı⁹⁸

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KAUZATİVLİK KATEQORİYASI

«Kauzativ» termini ingilis dilində «causative» sözündən olub, Azərbaycan dilində səbəblilik mənasını ifadə edir. Terminin leksik mənası işin icrası üçün səbəb (bəhanə) anlamıdır. «Azərbaycan dilində bu mənanı icbar feillər ifadə edir». (1, s.326 (516 s.))

«Kauzativlik» (*causative*) sözü ingilis dilində «cause»- səbəb olmaq, bais olmaq, nəticələnmək, törətmək, oyatmaq, doğurmaq; məcbur etmək, vadar etmək mənalarda işlənir.

Kauzativ formalar adı altında demək olar ki, bəhs olunmuşdur. K.V.Lomtadidze abxaz dilində kauzativlik kateqoriyası haqqındakı kitabında qrammatik təzahür, göstərilmə, ifadənin yaranması və rolu, tranzit, valentlik, distributiv kimi kauzativ formaların imkanlarını müəyyənləşdirir. Kauzativ aspektdə təhlil müəllifin əsərinin əsasını təşkil edir. (2)

Kauzativlik bir sıra dillərdə leksik-qrammatik kateqoriya kimi analiz olunur. Bu kateqoriya şəxs, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası kimi səciyyələndirilir.

Cümlənin semantik özəyi ənənəvi olaraq cümlənin agentiv strukturuna əsaslanır. Agens yalnız o situasiyada mövcud ola bilər ki, orada işləmənin daxili aspekti, yəni səbəbi olsun. Hər hansı bir cümlənin semantik strukturunda agens rolunun olub-olmadığını yoxlamaq üçün «qəsdən», «bilə-bilə», «ixtiyari olaraq», «iradi olaraq» kimi söz və ifadələrdən istifadə edilə bilər, yəni bunları cümləni məntiqsiz vəziyyətə salmadan işləmənin subyektinə, baş vermə səbəbinə şamil etmək olursa, deməli, agensdir. Məs.: *Mən də (qəsdən, bilə-bilə) bu evdə gizləniyəm, elə bunlara qulaq asım (C.Cabbarlı); Uşaq (ixtiyari olaraq, bilə-bilə...) işığın diyməsini basdı.*

Kauzativ zərflər hərəkətin icrasının və ya əlamətin meydana çıxmasının səbəb və ya bəhanəsini bildirir. Azərbaycan dilində kauzativ zərflər feili bağlama və feili bağlama tərkibləri; çıxışlıq hal şəkilçili məsdər və məsdər tərkibləri, mücərrəd isimlər, ikinci tərəfi *uc, üz* köməkçi sözlərindən ibarət ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələri; yönlük və ya çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən *səbəb* sözünün müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə yaratdığı tərkiblər; ismin yerlik hal şəkilçisi ilə işlənən *nəticə, sayə, üst* sözlərinin ikinci tərəf kimi çıxış etdiyi ikinci və üçüncü növ ismi söz birləşmələri və *üçün, ötrü, görə* qoşmaları ilə işlənən sual əvəzlilikləri, feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə təzahür olunur. Bu ifadə imkanlarını genişləndirmək olar. Aşağıdakı nümunələrin məzmununu bu misallərin məzmununu ilə uyğun gəlir:

Azərbaycan dilinə xas olan feili bağlama adlanan şəxssiz feil forması müasir ingilis dilində yoxdur. İngilis dilində bu funksiyaları *cerund* adlanan forma yaradır. Demək, kauzativ zərflər ingilis dilində *cerund*, Azərbaycan dilində isə feili bağlama formaları ilə ifadəsini tapır.

Kauzativ zərflərin ifadə formaları hərəkətlə əsas hərəkətin icra səbəbini bildirir və daim feili xəbəərə aid olur. Məs.:

O, ağır xəstəliyə davam gətirməyib vəfat etdi.

Bu mənzərəni görərkən ürəyi bulandı.

Əsgər onun ardınca kimsənin gəlmədiyini gördükdə, bir an özünü itirdi.

Haqsız təhqirlərə dözməyərək Vətəni tərk etdi.

Qəsdən evinə hücum etdi.

Yollara baxmaqdan gözlərim yoruldu.

İntizardan səbri tükəndi.

Həmin səbəbdən də tələf oldu.

Heç nəyin üstündə məhkəməyə düşdülər.

Müəllimin sayəsində sağaldı, ayağa qalxdı.

Bir təsadüf nəticəsində sağ qaldı.

Uşaq ölkədən gəldiyinə görə bir çox şeylərdən xəbəəri yox idi.

Kauzativ mənalı müəyyən situasiyalar doğurur. Situasiya dildə əks edilən reallığın, hərəkətdə olan materiyanın hissəsidir. Situasiya maddi obyektlərin və onların hal-vəziyyətlərinin koordinasiyası nəticəsində əmələ gəlir. Situasiya insanın istər xarici, istərsə də daxili dünyasına xas ola bildiyi kimi, onun fikirlərinin obyektinə də ola bilər.

Kauzativ məna yaradan situasiyaları öz növbəsində 4 qrupa bölmək olar:

- 1) İnsanın insana təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Qız məlum olmayan adamların hesabına yaxşı geyindirilir.*
- 2) İnsanın cansız əşya, yaxud hadisəyə təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Ən dadlı plovu da nənəm mənə bişirirdi.*
- 3) Hadisənin (cansız əşyanın) insana təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Yoxsulluq qətiyyəni onu dərdə salmırdı.*
- 4) Hadisənin (cansız əşyanın) başqa hadisə və ya cansız əşyaya təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Quru odun sobanın içində çırtıçırt yanub evi isindirdi.*

Bir sıra feillər icbar formaları ilə ifadə olunur: *yazdırmaq, etdirmək, gördürmək, təhrək etmək, həvəs oyatmaq, sövqetmək* və s.

İcbar növ feillər subyektin tapşırığı, əmri, xahişi, göstərişi ilə işin, hərəkətin başqasına icra etdirildiyini bildirən feillərdir. Feilin icbar növündə iş, hərəkət başqa şəxsə göndürülür. Danışan işin icraçısı deyil, onu icra etdirəndir. Feilin icbar növü təsirlilə *-dir, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Məs.: *İngiltərədəki dostlarıma, hətta arvadıma belə sizin haqqınızda yazdımışam (M.İbrahimov).*

İcbar növündə işin icraçısı olan subyekt qeyri-fəal olduğundan bilinmir və əmr, xahiş, tapşırıq yolu ilə işi başqasına icra etdirən subyekt isə fəal olur.

Azərbaycan dilində *-t+-dir* şəkilçisi kauzativ morfoloji göstərici kimi özünü göstərir. Q.Kazımov yazır ki, təsirlilə *-t* şəkilçisindən sonra *-dir* işləndikdə icbar məna daha da güclənmiş olur. (3, s.251)

-t şəkilçisi təsirsiz feildən (*qurut, çürüt*) təsirlilə feil əmələ gətirir. Lakin icbar növü əmələ gətirən şəkilçidən sonra təsirlilik mənası deyil, subyekt silsiləsi düzəlir.

Nümunələrə nəzər salmaq: *Anam yunu özü yorulduğu üçün başqasına daratdırdı. Bacım saçını mənə daratdırdı.*

⁹⁸ Azərbaycan Universitetinin doktorantı

Bizim həyatımızda müxtəlif situasiyalar baş verir. Həmin situasiyalarda vəziyyət, şərait, hadisələrin gedişi müəyyən səbəblərdən irəli gəlir.

Kauzativ situasiyalar tabesiz mürəkkəb cümlələrə məxsus səbəb-nəticə mənə əlaqəsində də özünü göstərir. Səbəb-nəticə əlaqəsində öncə gələn tərkib hissədəki hal və hərəkət səbəb, sonra gələn tərkib hissədəki hal və hərəkət isə nəticəni bildirir. Bu əlaqə əsasında əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Belə kauzativ konstruksiyalar ya hal və hərəkətin birbaşa səbəb və nəticəsini bildirir, ya da dolayısı ilə birinci tərkib hissə ikinci tərkib hissə üçün üzvi səbəb olur. Məs.: *Yağış kəsdi, hava işıqlandı. Bu il yağınlıq çox oldu, taxıl çürüdü.*

Kauzativ budaq cümlələr həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbini ifadə edir. Tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin tarixində ən çox işlənən tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən birinin səbəb budaq cümlə olduğunu göstərirlər. Doğrudur, budaq cümlənin bu növünü intensiv işlənmə imkanlarına görə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə müqayisə etmək olmaz, lakin həqiqətdə budaq cümlənin bu növü də ədəbiyyatda geniş yer tutur. Bu hal bədii fikrin dəlillərlə irəliləməsindən asılı olduğu kimi, bağlayıcı vasitələrin (*çün, ki, onuncun, çünki, çün kim, çünün, çü, ta, ta ki, ta kim, zira, zira ki, neçün, neçün ki, ondan ötrü kim* və s.) imkanları ilə də bağlıdır. (4, s.536-548)

Azərbaycan dilində səbəb məzmunlu cümlələrdən çox istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Müstəntiq elə etdi ki, cinayətkar çaşdı.* Həmin cümləni bir qədər dəyişdirərək «*elə etdirdi*» məzmununu real şəkildə ifadə etmək olar. Məs.: *Müstəntiqin qəfil təklifi cinayətkarı çaşdırdı.* Belə durumda mübtədə (yuxarıdakı nümunədə *müstəntiqin qəfil təklifi*) ayrıca situasiyanı işarələyir və cümlə səbəb mənə aktantı keyfiyyəti kəsb edir.

Səbəb semantik aktantı nə deməkdir? Lüğətlərdə bu anlayış belə şərh edilir. Aktant cümlənin vrdosentrik nəzəriyyəsinə aid anlayış ilk dəfə vəziyyəti ifadə edən «sirkonstant» anlayışına qarşı qoyulmuşdur. Aktant cümlə daxilində feillə əlaqədar prosesdə iştirak edən şəxs və əşyanı ifadə edir. Cümlənin aktant strukturu dedikdə, feilə aid aktantların sayı və xarakterləri nəzərdə tutulur. Buna əsasən cümlələr aktantsız, biraktantlı və s. qruplara ayrılır. Aktant dəyişmə dedikdə isə, cümlə daxilində aktantlararası semantik və sintaktik əlaqələrin dəyişməsi nəzərdə tutulur. (5, s.24 (912 s.))

Bu cəhətdən, dilin sintaktik quruluşunda digər formalarla yanaşı, kauzativ formalar da (*causative form*) fəaliyyət göstərir. İngilis dilində həmin forma «*have something done*» qəlibidir. Bunlar ingilis dilində aktiv və passiv formalarda özünü göstərir. Aktiv və passiv formalar kauzativ tərkiblər əmələ gətirirlər. Həmin formalar adətən ingilis dilində «mübtədə+kauzativ feil+tamamlıq» modeli ilə qurulur. *Subject- have/get-object. To have something-to şave something done.*

Konstruksiyaların aralarındakı fərq «*have*» və «*get*» sözlərində olan seçimdir. Məs.: *I wash my car every Saturday- Mən öz maşınımı hər şənbə gününü yuyuram.*

Kauzativlik və onun nəticəsi müasir Azərbaycan dilində *buna görə, ona görə, bu zaman, o zaman, bu zamandan, o zamandan, onun üçün, bunun üçün, bu səbəbdən, o səbəbdən* və s., ingilis dilində isə *therefore, because, since, to the meeting, as, accordingly* və s. səbəb və nəticə ifadə edən zərflərlə ifadə olunur. Məs.:

Buna görə də sizə zəng edə bilmədim. Ona görə biz çətin yaşayıyıq. O zamandan həyat üzümüzdə gülmədi. Bu səbəbə görə onlar yarı yolda qaldılar.

He was ill. Therefore he must keep the bed. His friend could not tell him that he was ill, and that is because he could not go to the meeting yesterday. They were ill and did not go to meeting.

Kauzativlik kateqoriyası funksional-semantik kateqoriya kimi funksional qrammatika nəzəriyyəsi səviyyəsində meydana çıxır. Bu məsələyə funksional qrammatika çərçivəsində baxılır. Bu istiqamətdə kauzativlik universal funksional-semantik kateqoriyalardan biridir. Necə ki, possessivlik, zaman, məkan və s. kateqoriyalar kimi. Kauzativlik kateqoriyası dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində ifadə olunur. Kauzativlik və onun ifadə vasitələrinin mühüm vəzifəsi ilk növbədə insan həyatında səbəb münasibətlərinin məzmununu öyrənməkdir. (6, 126 s.)

Kauzativlik səbəb-məqsəd əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində səbəb-məqsəd əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələr xüsusi-mürəkkəb zərflilik konstruksiyalarının daxilində sintaktik strukturunun təknüvəliyinə və cütnüvəliyinə görə fərqlənir. Obyektiv gerçəkliyə münasibətdə yaranan yaxın semantik-sintaktik əlaqə burada səbəb-məqsəddir. Belə ki, hadisə və predmetlərin arasında baş verən səbəb-məqsəd əlaqələrinin dildəki işarəsi kimi (7, s.191) həmin əlaqəli mürəkkəb cümlələr hipotaktik quruluşda bir sistem yaradır. Hipotaktik keyfiyyət Azərbaycan dilinə məxsus aşağıdakı cümlədə özünü göstərir: *Sən xoşbəxtsən ki, sənün belə rəfiqən var.*

Kauzativ konstruksiyalar Azərbaycan dilində sintetik və analitik vasitələrlə ifadə olunur.

Kauzativliyin səbəb-nəticə əlaqəli qoşulma tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadəsi də mümkündür. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək, ondakı məzmunu qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir. Məs.: *Ancaq birçə eybi var idi ki, o da onun çox danışması və özünü öyməsi idi.*

Bir sıra mənalara qovuşuq şəkildə dildə ifadə olunur. Bu mənalara şərt və səbəb mənasını misal göstərmək olar. Bu məqamda şərt və səbəb mənası bir-birinin içərisində əriyir. T.Müzəffəroğlu bu xüsusda yazır ki, şərt mənası ilə səbəb mənası arasında bir yaxınlıq vardır. Bunların hər ikisində budaq cümlədəki fakt, hadisə baş cümlədəki üçün əsas şərt olur, yəni səbəbin özü geniş mənada şərtədir. Ona görə də şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında eləcə də səbəb mənasının olması təbii bir haldır. (9, s.197 (304 s.))

Qovuşuq mənə «Kitabi-Dədə Qorqud»dan verilmiş aşağıdakı cümlədə də özünü göstərir: *Çünki sən Qazana düşmən oldun, biz də düşməni-dedilər* («*Kitabi-Dədə Qorqud*»).

Beləliklə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

Maddi aləmdə kauzativlik-səbəbiyyət ən ümumi, universal xarakter daşıyır. Kauzativlik reallığın özünə xasdır və insan tərəfindən idrak və praktika prosesində aşkar olunur. Kauzativ hadisələr arasında elə bir əlaqə mövcuddur ki, hər dəfə biri olduqda, digəri də onun ardınca gəlir.

Kauzativ münasibətlərin ilk və başlıca xüsusiyyəti iki hadisə arasında istehsal və yaxud yaranmağın mövcudluğudur.

Kauzativ mənə dildə öz ifadəsini bu və ya digər formalarda tapır.

Kauzativ bir sıra dillərdə leksik-qrammatik kateqoriya kimi analiz olunur, bir kateqoriya kimi şəxs, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası kimi səciiyələndirilir.

Kauzativ situasiyaların bir neçə tipi məqalədə təhlil olunur.

Səbəb budaq cümləli kauzativlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri, bir qayda olaraq, budaq cümlənin səbəbi, baş cümlənin isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməsidir. Kauzativ konstruksiyaların sözügedən dildə tədqiqi onun fərqli tiplərinin, fərqli səbəb mənalının mövcudluğunu göstərir.

Səbəb mənası şərt konstruksiyalarında da ehtiva olunur. Səbəb və şərt mənası belə konstruksiyalarda qovuşur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. 1-ci cild (dərs vəsaiti), prof. F. Veysəllinin redaktəsi ilə, Bakı, Mütərcim, 2006.
2. Lomtadidze K. V. Kateqoriya kauzativa v abxazskomyazıke. Soobşeniya AN QSSR, t. VI, № 1, Tbilisi, 1945.
3. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, sintaksis, «Elm və təhsil», Bakı, 2017.
4. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, Elm, 2019.
5. Sadıqova S., Hüseynova N. və b. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2018.
6. Daduyeva E. A. Funktsionalno-semantiçeskaya kateqoriya kauzativnosti v russkom i buryatskom yazıkax. Ulan-Ude: İzdatelstvo Buryat Qosudarstvennoqo Universiteta, 2011.
7. Pörbeev Q. Ü. Ob osnovnix konsepsiyax predlojeniya v teorii sintaksisa. «Suşnost, razvitiye i funksii yazıka». M.: 1987.
8. Dluqoş A. M. Anqliyskiy analitiçeskiy kauzativ so slucebnım qlaqolom *Get*. Avtořef. Diss. ..kand. filol. nauk, Kiyev, 1980.
9. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı, Azər məşr, 2002.

Açar sözlər: *kauzativlik, səbəblilik, kauzativ kateqoriyası, funksional-semantik kateqoriya, leksik-qrammatik kateqoriya.*

Xülasə

Azərbaycan dilində kauzativlik kateqoriyası

Məqalə Azərbaycan dilində funksional-semantik kateqoriyalardan olan kauzativlik mənasının hansı dil vahidləri vasitəsi ilə reallaşması məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu kateqoriya dilin sintaktik səviyyəsində öyrənilir. Kauzativliyin hər iki dildə - Azərbaycan və ingilis dillərində formalaşma tarixi qədimdir. Həmin dillərdə kauzativ mənalər hər bir dilin öz qanunları üzrə müəyyənləşir. Səbəb zərfliləri, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsini təşkil edən səbəb-nəticə mənası, səbəb budaq cümlələr bu məntiqi-fəlsəfi anlayışı əks etdirir.

Резюме

Категория каузативности в азербайджанском языке

Статья посвящена вопросам, выясняющим какими средствами языковых единиц реализуется каузативное значение, являющееся функционально-семантической категорией в азербайджанском языке. Эта категория изучается на синтаксическом уровне языка. История формирования каузативности каждого из двух языков древняя. В этих языках каузативные значения определяются соответственно их законам. Обстоятельство причины, причинно-следственное значение, формирующее составную часть неподчинённого сложного предложения, придаточные предложения причины отражают это философско-логическое понятие.

Summary

Category of causation in the Azerbaijani language

The article is devoted to questions finding out by what means of linguistic units the causative meaning is realized, which is a functional-semantic category in the Azerbaijani language. This category is studied at the syntactic level of the language. The history of the causation of each of the two languages is ancient. In these languages, causative meanings are determined according to their laws. The adverbial modifiers of the cause, the meaning of cause and effect, which forms the component part of the in subordinate complex clauses, the subordinate clauses of the cause reflect this philosophical and logical concept.

Rəyçi: dos.S.Assasova